

בדיקת חמץ והגדה של פסח

הרצאה

לפני תלמידות המכללה לבנות

ומוריהן הרבנים.

מאת

הרב דוד כהן זצ"ל

הרב הנזיר

(2\2008)

הרצאה זו, שהעלה רבנו, כדרכו, על הכתב, נמצאת בכתב-יד-קודשו בארכיון נזר-דוד בירושלים (2/2008). השתדלנו להעיר הערות במקום הצורך. ההרצאה נכתבה בימים כז-כט באדר-ב', ד-ו בניסן ה'תשכ"ה.

תוכן

1.	בדיקת חמץ	2.	הגדה
(א)	אור.	(י)	הא לחמא עניא, די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים.
(ב)	הברכה.	(יא)	"ובאן הבן שואל, מה נשתנה".
(ג)	בדיקת חמץ דרבנן.	(יב)	הבינה - הגאולה.
(ד)	נשים עצלניות.	(יג)	סוד השאלה.
(ה)	כל חמירא, נוסח.	(יד)	ברוך המקום.
(ו)	"שתי שורות במרתף".	(טו)	"אדם" במשנה.
(ז)	שמא גררה חולדה.	(טז)	כוסו של אליהו.
(ח)	מקור בדיקת חמץ.		
(ט)	סוד ביעור חמץ.		

בדיקת חמץ

(א) אור

משנה, בראש מס' פסחים. אור לארבעה עשר בודקין את החמץ לאור הנר.

פתח בלשון אור, כדכתיב, פתח דבריך יאיר, תהלים קי"ט. בעל המאור², ור"ן³, ומובא בתוספות יום טוב⁴.

(ב) הברכה

והנה בגמ' שם, ז. אר"י, הבודק צריך שיברך. מאי מברך, אשר קדשנו במצותיו וצונו, על ביעור חמץ. הכי הלכתא. לא על בדיקת חמץ.

(ג) בדיקת חמץ דרבנן

במס' פסחים, בגמ' ד. תניתוה, הכל נאמנים על ביעור חמץ, אפילו נשים, אפילו עבדים וקטנים. ושם, כיון דבדיקת חמץ מדרבנן הוא, דמדאורייתא, בביטול בעלמא, סגי ליה, הימנוהו רבנן דרבנן.

ובפירש"י, בביטול בעלמא, דכתיב, תשביתו, י"ב, ט"ו, ולא כתיב תבערו, והשבתה דלב היא השבתה. וכן תרגמו ת"א ות"י, ביומא קדמאה תבטלון. אך בתוספות ד"ה מדאורייתא בביטול, קשה לר"י, דהאי השבתה הבערה היא - ביעור הוא, ולא ביטול. אלא מדאורייתא בביטול בעלמא סגי, מטעם דמאחר שביטלו הוי הפקר, ואינו ברשותו, לא שלו, ומותר, לראות של אחרים. ולכן נוסח כל חמירא, ליבטיל וליהוי הפקר.

1. פסוק קל.

2. דפי הרי"ף דף א., ד"ה סוגיא דשמעתא.

3. שם ד"ה דבר מגונה.

4. פרק א משנה א.

ד) נשים עצלניות

והנה שם בתוד"ה, הימנוהו רבנן בדרבנן, אע"ג דכל דבר שהוא בידם מהימנינן להו לנשים, מ"מ אי הוה מדאורייתא לא מהימנינן להו, משום דאיכא טירחא יתרא, כמוכח מירושלמי. - שמפרש, מפני שששים עצלניות הן. וכן רא"ש שם⁵. בירושלמי פליגי, איכא מ"ד לא תתני נשים, לפי שהן עצלניות, והן בודקות כלשהו.

וזה קשה, וגם אולי, עלבון הוא לנשים, שעובדות כ"כ הרבה ערב פסח, ונאמר עליהן, עצלניות הן.

אמנם, פירוש מיוחד יש כאן להמאירי, אדרבא, נאמר לשבח. ח"ל הירושלמי, פסחים, הכל נאמנין על ביעור חמץ, אפילו נשים, אפילו עבדים. ר' ירמיה בשם ר' זעירא, לית כאן אפילו נשים. נשים עצמן הן נאמנות, מפני שהן עצילות, והן בודקות כל שהוא כל שהוא. ויש שם פירושים שונים, בק"ע, ובפני משה, מגיה, נשים עצמן אין נאמנות.

ולא כן, ומפורש, המאירי, אין צריך לשנות, אפילו נשים, כי הן ודאי נאמנות, כי הן הן שעושות היותר מן המובחר, שהן עושות מלאכתן מתון מתון, ובודקות יפה כל שהוא, כל שהו, היינו לאט לאט, ויפה יפה, בכל כחן.

כל שהוא, משמע פחות משיעור, קטן ביותר, ומשמע גם, יותר משיעור, הגדול ביותר.

ח"ל המאירי, עיקר הפירוש, לית כאן נשים, כלומר לא הוצרכנו להכשיר בדיקתן, מטעם זה, שמתוך שהן עצלניות בודקות כל שהו, ר"ל עושות מלאכתן במתון, ואינן טרודות בעסקים אחרים, ובודקות כל שהו, ר"ל בכל כחן יפה יפה. על דרך מה שאמרו, גם-כן, למה לאור הנר, מפני שהנר בודק כל שהוא, (והוא בירושלמי שם לעיל). ויש מפרשים אותו בהפך, ואין דבריהם כלום.

5. סימן ג.

6. פסחים פרק א הלכה א.

דר' שמואל בר' יצחק א', מפני שהנר בודק כל שהוא, ופי' בק"ע, שם, כל שהו, שבודק יפה יפה?⁷

(ה) נוסח, כל חמירא

הבודק צריך שיבטל (ו:).

ואומר, כל חמירא דאיכא ברשותי, דלא חזיתיה ודלא בערתיה, ליבטיל וליהוי כעפרא.

הנוסח בארמית, ברי"ף, פ"א⁸, ולית בגמ'. ובסדר היום⁹, לר' משה ן' מכיר, סדר ביעור חמץ וכוונתו, טעם שאומר אותו בלשון תרגום, בארמית, אפשר לתת טעם, לפי הסברא שאין ראוי לזלזל בכבוד הלחם, וכמו שארז"ל, על דהע"ה, ברכות סב:, ומובא בפירש"י, ויכסהו בבגדים ולא יחם לו, מפני שזלזל בהם. בפירש"י, ריש מלכים, והוא ברכות סב:, כל המבזה את הבגדים סוף אינו נהנה מהם. ואילו היה אומר בלשון הקודש, אפשר שהמזיקים יבאו לקטרג, לכן תקנו בלשון תרגום, שהמלאכים והשדים אין מבינים בו.

ובשו"ע אור"ח ה' פסח, תלד"ס, הגהת הרמ"א, ויאמר הביטול בלשון שמבין. ואם אמרו בלשון הקדש כל חמירא כולל חמץ ושאר ואיני יודע בו, יבטל. ובמגן אברהם¹⁰, בקצת נוסחאות, אם אמרו בלשה"ק, יצא. ונ"ל דהיינו דוקא כשיודע ענין הביטול. ובסדר היום כתוב טעם למה מובא בלשון תרגום.

ובהגדת עולת ראיה¹¹, הנוסח כל חמירא בארמית, וגם בעברית, כל חמץ, כו'.

7. כן העיר בקצרה בגליון-הש"ס שלו, נזיר אחיו חלק שני עמוד לו.

8. דף ג.

9. ד"ה ומתחילין הא לחמא. וענין כבוד הלחם הוא תוספת של רבנו.

10. סעיף ב.

11. ס"ק ו.

12. חלק שני, עמודים רמו-רמז.

אבל בתלמוד בבלי לית נוסח הביטול כל חמירא, רק בירושלמי פסחים, פ"ב, ה"ב, ושם בלשון הקודש. רב אמר, צריך לומר, כל חמץ שיש לי בתוך ביתי ואיני יודע בו ליבטל.

ו) שתי שורות במרתף¹³

נשוב למשנה הראשונה, ומשם למקור בדיקת חמץ וסודה.

במשנה, ריש פסחים, אור לארבעה עשר בודקין את החמץ לאור הנר. ושם, כל מקום שאין מכניסין בו חמץ, אין צריך בדיקה, ובמה אמרו, שתי שורות במרתף, מקום שמכניסין בו חמץ.

והנה, איפה אמרו, ב' שורות במרתף, עדיין לא שמענו, כקושית הגמ', ח:; מרתף מאן דכר שמייה. ופירש"י, לקמן, בסיפא, בש"א, שתי שורות על פני כל המרתף, ובה"א ב' שורות החיצונות שהן העליונות. וזה דוחק, ואין זה דרך המשנה לומר, במה אמרו, לאח"כ, אלא אקודם.

ונראה לומר, שבמשנה ראשונה, היתה גירסא ראשונה, אור לי"ד בודקין את החמץ לאור הנר, שתי שורות במרתף. וכן מפורש, בכללי הגמרא למוהר"י קארו¹⁴, מסביב לס' הליכות עולם, על דרך הגמרא, וכללי הש"ס, ריש ש"א.

כתב בס' כריתות¹⁵, נלר' שמשון מקינון, בימי הרשב"א, בשו"ת הרשב"א ח"ג, סימן ג'¹⁶, תשובה אליו על דבר חתונתו ונדוניא שלו, ח"ד ש"א¹⁷, וכן

13. רעיון זה מובא שוב גם בהדר-דוד, פתיחה למסכת פסחים, עמודים כו-כז. וכן בגליון-הש"ס של רבנו, נזיר אחיו חלק שני, עמודים לו-לז. וכן בהערה 6 בתוך מאמר רבנו, "אדם במשנה" (ראה עליו להלן).

14. חלק רביעי, שער א, אות יא, וז"ל: "ואתחיל לפרש זמן עמידת התנאים מהלל ומשמאי שהם המקבלים והמקבלים מהם עקר אנשי המשנה, כי עד ימיהם היו שש מאות סדרי משנה, ומימיהם נתמעטה התורה מפני הגלות ולא תקנו כי אם ששה סדרים מהם".

15. "ספר היסוד למדרש המדות וכללי הגמרא" - רבנו, קול-הנבואה עמוד פו, הערה מב.

16. ראה קול הנבואה עמוד יג.

17. וז"ל: "וכתב עוד הכריתות בח"ד שער א, שקודם רבי היו ת"ר סדרי משנה וביאר וקיצר, וזהו ששינו בריש פסחים ובמה אמרו שתי שורות במרתף ולא מצינו במשנה דין ששנה קודם לכן שתי שורות במרתף, אלא המשנה שקודם רבי היא ששם היו שונים שתי שורות במרתף". ורבנו כתב בגליון ספר הליכות עולם שלו, ליד ההערה הזו, של המוהר"י קארו: "זמוסיף מעצמו", כי ליתא בספר הכריתות כל הלשון הזו, והדוגמא ממסכת פסחים.

בס' הקנה הגדול דף פא¹⁸, באריכות כי במשנה ראשונה, שנו בודקין את החמץ לאור הנר, שתי שורות במרתף. ועל זה אמרו "למה אמרו". וכן בתוספות רעק"א במשניות, בשם ס' כריתות, שקודם רבי היו ת"ר סדרי משנה, וביאר וקיצר. זהו ששינונו בריש פסחים, ובמה אמרו שתי שורות במרתף - אלא במשנה שקודם רבי, היו שונים ב' שורות במרתף.

ז) שמא גררה חולדה

יש לנו השערה חדשה, שהיה במשנה ראשונה, נוסף גם, שתי שורות במרתף, שמא גררה חולדה. כי החולדה היא במרתף, שם השרצים.

ובמשנה לקמן, אין חוששין שמא גררה חולדה, ומשום הכי השמיטה במשנה אחרונה, ברישא, שמא גררה חולדה. דא"ר אין לדבר סוף. ובירושלמי, שם, סוף הלכה ג', רבנן דקסרין, בשם ר' אבהו, אין חוששין שמא גררה חולדה, וכר' יודה חוששין, ור' יודא כמשנה ראשונה. והוא לטעמיה, בריש מס' יומא¹⁹, אף אשה אחרת מתקינין לו, שמא תמות, א"ל א"כ אין לדבר סוף.

18. מהדורת קארעץ ה'תקמ"ד, ד"ה ועתה אודיעך. שם דף פא: "ועתה אודיעך דבר גדול, שמימות משה ועד הלל הזקן היה ת"ר סדרי משנה... וכך נתנה הקב"ה למשה וכך הורידם לא פחות ולא יותר. ועם אותן המשניות היה דן את ישראל מ' שנה שהיו במדבר ולא רצה משה לכתוב התורה אלא בסוף מ' שנה סמוך למיתתו... ואותו התורה שבע"פ שהיו דנין בה, הוא הנקרא משנה ראשונה בכל התלמוד, והייתה סדורה בפיהם...". ושם בדף פא: "...עד שנחרב הבית ונתחברו זקני אלו עם זקני אלו וסדרו ו' סדרים וכתבו אותם וקראו אותו משנה, והניחו שאר המשנה כולה, ואמרו תהא מונחת בקרן זוית וכל מי שירצה ללמוד יבא וילמוד. והיה רבים בני אדם קורין את המשנה הזה הסדורה הנזכרת למעלה דור אחר דור עד שבא רבינו הקדוש הוא ר' יהודה הנשיא וקצר אותה המשנה וסדר את המשנה הזאת שהיא בידינו היום כלשון קצרה... והמשנה הראשונה השים את שמה חיצונית ותרגום חיצונית ברייתא על שם שהיא חיצונית מן המשנה... וראה אתה בעיניך - אור לארבעה עשר בודקים כו', ולמה אמרו שתי שורות במרתף. וכשאתה מדקדק את המשנה מתחלה, נמצא שהמרתף לא נזכר כאן, וזהו שאמרו, מרתף מאן דכר שמי", חסורי מחסרא והכי קתני". ובגליון אחד מכרכי ספר הכריתות של רבנו, על דברי המהדיר כי כן מובא בילקוט ראובני לפ' יתרו, כתב: "וכן ס' הקנה, הגדול, דף פא."

19. משנה בדף ב.

ח) מקור בדיקת חמץ

והנה עיקר הלכת בדיקת חמץ, לאור הנר, למדנו, פסחים ז', ג"ש מורכבת, מציאה מחיפוש, וחיפוש מנרות. מנביאים, צפני' א²⁰, בעת ההיא אחפש את ירושלם בנרות, ויש לומר, שמאז מוצא הלכת בדיקת חמץ.

ועיקר בדיקת חמץ לאור הנר, למד מן הנביאים, בימי צפניה וחולדה. והנה, שלשה נביאים נתנבאו באותו הדור, בימי יאשיהו, ירמי' וצפני' וחולדה. ירמי' מתנבא בשוקים, צפניה בבתי כנסיות, וחולדה אל הנשים. רד"ק מלכים ב', כב, י"ד, עה"כ וילך חלקיהו הכהן ואחיקם, ועכבור, ושפן, ועשי', אל חלדה הנביאה, אמרו בדרש, כי מבני בניה של רחב היתה, והארז"ל, כי שלשה נביאים נתנבאו באותה שנה, וכו'. והוא בפסיקתא רבתי, כ"ו.

ומכאן לסוד בדיקת חמץ. יש בזה סוד, במרתף, שפן חולדה ועכבור. ביעור הרוחות, והשדים. צריך לבער את האלילים שבעיני ישראל היו שדים. שכן עבדו לשרצים, חולדה, ועוד. והנה לכן בדור זה, בימי צפניה, שמות הגדולים, קראו להם שמות כאלה, שמות של שרצים, כמו, חולדה הנביאה, ושפן, בן עכבור, ועוד. שמות של שרצים למכובדים, כי בימים ההם היו עובדים לשרצים, שהיו מכובדים. וזו עבודת אלילים, ובחג האביב, צריך לבער האלילים, - השרצים.

וכן הגמ', ט: וכי חולדה נביאה היא? דידעא דהאינדא ארביסר, ומשיירא ומטמרא, דף ט:

ט) סוד ביעור חמץ

וכן סוד ביעור חמץ, בחכמה הפנימית, בפע"ח, שער חג המצות, פ"ה.

בחמץ ושאור יש יניקה לחיצונים. לכן אני מבער חמץ ושאור שלא ינקו החיצונים עתה.

בדיקת חמץ והגדה של פסח

ושם, צריך להניח עשרה פתיתי חמץ לבערם, לבטלן מן העולם, נגד י' כתרין דמסאבותה. או באופן פשוט, לבער היצה"ר, שהוא בשאור שבעיסה.

וכן בגמ' ט': גזירה, שמא יניח עשר וימצא תשע, ושם, וכי חולדה נביאה היא? דידעא דהאידינא ארביסר דמצנעא.

וכן בשל"ה, מס' פסחים, דף קנ"א, מצה שמורה²¹, קודם שנכנס קדושת פסח, מבערין החמץ, שהוא הקלפה.

וברכות י"ז., שברצוננו לעשות רצונך, ומי מעכב, שאור שבעיסה. ר' אלכסנדר, בתר צלותיה אמר הכי, רבון העולמים, גלוי וידוע לפניך.

עד כאן על בדיקת חמץ וסודה, ועכשיו להגדה של פסח.

21. במהרות יד רמה, חלק שני, בסימן קלח.

הגדה של פסח

(ו) **הא לחמא עניא, די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים**

זה לא נמצא בתלמוד, ומדרשים. גם לא בסדור רב סעדי' גאון, אלא מתחיל, הא שתא הכא לישראל בארעא דישאל, הא שתא עבדי לישראל בני חארי, כל דכפיין ייתי ויכול כל דצריך ייתי ויפסח.

אבל בסדר רב עמרם, עמ' ק"י²², מובא, כל הלשון, הנוסח שלנו, כמנהגנו, ואומרין, הא לחמא עניא, כו', וכן בנוסח ההגדה לרמב"ם.

ולמה זה נקרא, לחם עני, אמרה, נכדתי אלירז, בליל הסדר, מפני צורתו עני, לא עולה, כמו שעולה לחם חמץ. וכן אברבנאל, בזבח פסח²³, שהמצה תקרא לחם עוני, לפי שטרם יחומץ לא תגדל ולא תעלה²⁴.

אמנם לחם עוני שאכלו אבותינו במצרים. והנה כאן, לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים. ואחרי יחץ, מגיד, הא לחמא עניא, שדרכו של עני בפרוסה (פסחים קטו:). ולקמן²⁵, ר' גמליאל, מצה זו שאנו אוכלין על שום מה, על שום שלא הספיק בצקם להחמיץ עד - שגאלם מיד. וזה כמו במשנה, בפ' ע"פ²⁶. ומשום כך נאמר במשנה²⁷, ואח"כ בהגדה, רג"א כל שלא אמר שלשה דברים אלה לא יצא ידי חובתו. כי יש אומר לחם עוני, על שם העוני והשעבוד בתוך מצרים.

22. מהדורת ירושלים, ה'תרע"ב.

23. אחרי שמונה האברבנאל ודוחה אחת לאחת, שש סיבות לסיבת כינוי המצה בשם לחם עוני, מביא כי (דף טו.): "הנכון אצלי בזה הוא, שהמצה נקראת לחם עוני, לשתי סיבות". והסיבה הראשונה: "מפאת טבעה, לפי שהלחם בהיותו עיסה טרם יחמץ הוא קטן הכמות, ואחר החמוץ יגדל הבצק ויעלה למעלה, והמצה להעדר החמוץ לא תגדל ולא תעלה, אלא תשאר שפלה ונמוכה. ובחינה הזאת נקראת לחם עוני, לשפלותה ודלותה בעצמה".

24. בגליונו של רבנו, בספר בגבורות-ה' למהר"ל מפראג פרק נא, על דבריו: "וראיתי לקצת אשר רצו לפרש דברי הגדה הזאת, דלכך נקרא עוני, מפני שהיא נמוכה ואינה גבוהה...". סימן רבנו: "זבח פסח, לאברבנאל". וראה ריטב"א בראש ההגדה-של-פסח, שכתב: "אבל נקרא לחם עוני מפני שהמצה מתקבצת ומתחסרת ואינה מצלחת כמו החמץ".

25. בהגדה.

26. דף קטז:

27. שם קטז-קטז:

וצריך לומר²⁸, אכילת מצה על שם הגאולה שנגאלו מיד. אבל בתחלה, אומרים הא לחמא עניא - על שם העוני, שלא יתבייש העני לבוא.

אמנם בנוסחת הגדה של עדת תימן²⁹, גם הא לחמא עניא דאכלו אבהתנא, דנפקו מארעא דמצרים. וזה כמו, לר"ג, לחם גאולה של יציאת מצרים. ולחם עוני - שעונין עליו דברים הרבה. (פסחים קט"ו):

יא) וכאן הבן שואל

במשנה³⁰, וכאן הבן שואל, מה נשתנה, שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל, הלילה הזה כולו צלי, וכו'.

ופי' הרשב"ם, וכאן כמו, וכן, כמו, כן בנות צלפחד דוברות, כלומר, דין הוא שיהא שואל.

ולכאורה, וכאן מנין לו לבן כל זה, מאין יודע הבן, הרי עוד לא אכלו הסעודה, והשאלות וההגדה היא לפני המזון. אמנם למה צריך לשאול, ולהשיב, נתחיל, עבדים היינו, וכו'.

אמנם במשנה הקודמת³¹, הביאו לפנינו מצה וחזרת וחזרת ושני תבשילין, ובמקדש, גופו של פסח, משמע שהשאלות היו אחר כך.

אמנם, לראשונים, נאמרה ההגדה אחרי האוכל. וכן במדרכי³², בשם רמ"ה, 'הסדר בקצרה', היה נראה לרבינו מאיר, שבזמן שבהמ"ק קיים היו

28. בגליון-הש"ס שלו, מזיר-אחיו חלק שני, עמוד מו, העיר רבנו: "מצה - זכר לגאולה, וגם לשעבוד לחם עוני די אכלו בארעא דמצרים, ולכן צ"ל משום שגאלם ולא הספיק בצקם להחמיץ.

29. המהדורה שהיתה לפני רבנו, "אגדתא דפסחא" כמנהג עולי תימן, בעריכת הרב יוסף קפאח, ירושלים ה'תשי"ט. ושם בעמודים כג-כד.

30. דף קטז.

31. דף קיד.

32. לאחר ספר המדרכי למסכת פסחים, מובא תחת הכותרת "הא לך הסדר בקצרה", ושם דף לג:, מובא: "...ולא היו אוכלין מצת מצוה אלא לאחר שמלאו כריסן מקמח ובצקת ושאר דברים. אבל אנו שכל סעודתינו ממצת מצוה, כיון שאנו מתחילין בהלכותיה, אנו עושין מצותיה זו אחר זו בלא הפסקה".

עושיין כל הסדר אחר הסעודה. ומובא במאיר עין³³, על סדר ההגדה, של ליל פסח, משנה ד', עמ. 41.

וכן בסדר הגדה של פסח, של דניאל גולדשמיט עמ. 9, הערה 1, ועמ. 11, שאמירת ההגדה היתה אחרי הסעודה, ואח"כ חל השינוי, שהשאלות ואמירת ההגדה הועברו לפני הסעודה.

יב) הבינה - הגאולה

אמנם יש סוד בדבר, לפי החכמה הפנימית, בשערי אורה, שער ח'³⁴, לליל פסח, ליל הגאולה, נפתחים שערי בינה.

כי הגאולה באה מכח הבינה העליונה, הבינה העליונה הוציאה אותנו ממצרים, ואמרנו, נ' פעמים נמצא בתורה ביציאת מצרים, כי נ' שערי בינה נפתחו לישראל, והוציאו אותם ממצרים.

וכן כשהיינו בגלות, מה היה אמר, זכרנו את הדגה אשר נאכל במצרים וכו'.

וכן גם בתקופתנו, היו יושבים על סיר הבשר בגולה, ולא הרגישו הצורך וההכרח, החומרי והרוחני, לצאת משם לעלות לארץ ישראל. אבל הבינה העליונה, מעוררת ומכריחה לצאת ממצרי הגאולה.

בשערי אורה, שער ח', דף פ"ב: חמשים יום מספירת העומר עד מתן תורה. חמשים שערי בינה נבראו בעולם, וחמשים עלו בני ישראל ממצרים.

- גאולת מצרים חמשים פעמים נזכר בתורה.

במדת בינה, שהוא סוד היובל, יצאנו ממצרים. בבינה יצאו ממצרים, כמו שנאמר, וחמשים עלו בני מארץ מצרים.

וכן בתולעת יעקב³⁵ לר' מאיר ן' גבאי, סתרי חג המצות, במצרים היו תחת הקלפה, החמץ.

33. לר' מאיר איש-שלום, ווינה ה'תרנ"ה.

34. ירושלים תשי"ך, צילום וארשא ה'תמ"ג, דף פב; קול-הנבואה עמוד רנד.

ולא היה אפשר להגאל מתחת השעבוד, לולא שהופיע המאור העליון הנקרא רחובות הנהר, - הבינה, להוציאם למרחב. ולפיכך נזכרה יציאת מצרים חמשים פעמים בתורה, להודיע בכח מי יצאו.

בראש הקדמת ספר הזהר³⁵, שאו מרום עיניכם וראו מי ברא אלה. דהאי סתים, עתיקא, דקיימא לשאלה, ברא אלה, ומאן איהו, מ"י. קדמאה סתימאה, דאקרי מ"י, קיימא לשאלה.

מ"י - מ' - וי' = נ'.

וכן בליל הגאולה, נפתחים כל שערי בינה העליונה, ואח"כ נופלים, וסופרים ספירה, חמשים פעם, כנגד נ' שערי בינה, עד שבאים לחג מתן תורה³⁷.

יג) סוד השאלה

למה צריך לשאול, נתחיל בתשובה, עבדים היינו, ומתחילה היו אבותינו.

והנה ממהות הבינה העליונה, היא השאלה, מי ברא אלה.

בראש הזהר, מי, שאלתא עליונה, שאלה עליונה, היא הקוראה. קדמאה סתימאה דאקרי, מי קיימא לשאלה.

אני רגיל לומר, לא התשובה היא עיקר, עצם השאלה בניגון, מי, מה, למה, זוהי מהות הבינה.

גם בפלוסופיא, בתורת ההגיון החדש, כנגד בעלי החושנות, הטוענים, שאין בינה, אלא מוחש. גם-כן התשובה, כי השאלה אינה נמצאת בחוש, אלא בבינה עילאה.

בינה, שאלתא עלאה, אתרא דקיימא לשאלה, וכדי שתפתח הבינה שעריה, צריכים לשאול, וכאן הבן שואל.

35. מהדורת ירושלים ה'תשכ"ז, דף לא:

36. דף א; קול-הנבואה עמוד רנג.

37. שער הכוונות, דף פא, ענין פסח, דרוש ג. ומובא בקול-הנבואה עמוד רנד.

יד) ברוך המקום

כנגד ארבעה בנים דברה תורה, א' חכם, רשע, תם, שאינו יודע לשאול.

כל הנוסח, במכילתא, מס' דפסחא, (סוף פ' ר"א)³⁸, ארבעה בנים הם. א' חכם וא' רשע, וכו'. ובירושלמי, פ' ערבי פסחים³⁹, ושם במקום תם מה אומר, טפש, מה אומר.

והנה, רשע אומר, מה העבודה הזאת לכם, אף אתה הקהה את שניו.

אני רגיל לומר, בהלצה, הרשע, שטוען מה העבודה הזאת לכם, לכם ולא לו, אם כך למה בא אל הסדר, ודאי, לאכול את הכופות, קניידליך בלע"ז, הקהה את שניו, שלא יוכל לאכול גם-כן.

והנה שואלים ומקשים, הלא גם החכם אומר, מה העדות וכו' אשר צוה ד"א אתכם.

והננו רגילים לאמר, ההבדל בין שאלת חכם, ושאלת רשע, החכם רוצה לדעת, מבקש, דורש, לדעת כל הפרטים, אין מפטירין אחר הפסח.

זו משנה, מהאחרונות בפ' ערבי פסחים⁴⁰, ובגמ'⁴¹, מאי אפיקומן, א. רב, שלא יעקר, ולך, מחבורה לחבורה. לפי זה אף אתה אמור לו שלא יעקר, אתה, השאר אתנו, שב אתנו. זו דרך צחות. אמנם, כפשוטו, ולכן אמור לו, למדנו כל הלכות הסדר עד הסוף.

אמנם יותר מזה. שאלת חכם היא בפרטים, מה העדות, והחקים, והמשפטים, יש עדים - זכר, עד, ליציאתנו, יש חקים, כל ערל לא יאכל, ויש משפטים, בין אדם לחברו, החכם מבקש ללמוד, לדעת, אף אתה השב לו, למד אותו כל הלכות פסח, עד המשנה האחרונה⁴², אין מפטירין אחר

38. פסקה יח.

39. הלכה ד.

40. דף ק"ט:

41. שם.

42. דף קכ"א.

הפסח אפיקומן, כל למוד מתחיל בלימוד הפרטים, ומן הפרטים עולים אל הכלל.

טו) אדם במשנה

בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאלו הוא יצא ממצרים.

זו משנה, בפ' ערבי פסחים⁴³.

לנו יש כלל, ולשון המשנה, אדם, משמע אדם רגיל, לא חבר. וכבר נדפס מאתנו, אדם במשנה⁴⁴, ביחוד בכל סדר מועד, כמו, בראש הפרק ערבי פסחים, סמוך למנחה לא יאכל אדם, דוקא אדם, אבל חבר אינו אוכל כל היום, ומכאן מנהג הבכורות מתעניין, וכן רב ששת הוה יתיב בתעניתא, כל מעלי יומא דפסחא, (פסחים קח.) וכן רמב"ם ה' חו"מ פ"י⁴⁵, חכמים הראשונים היו מרעיבין עצמן ערב הפסח, כדי שיכנס לאכילת מצה בתאוה. ושאלו אותנו למה השמטנו משנה זו.

אמנם, אין זו משנה, אלא ברייתא, או מימרא של אמוראים, ולית ברי"ף⁴⁶ וברא"ש⁴⁷. וכן הרשב"ץ, פירוש הגדה, בס' יבין שמועה⁴⁸. בכל דור ודור חייב אדם וכו', זאת ההלכה נאמרה בגמ' אחר המשנה של ר"ג. לפיכך אנו חייבין וכו', זהו לשון המשנה, אחר משנת ר"ג.

וכן בפירוש הריטב"א⁴⁹, - ונשמט במגדל עדר⁵⁰, - ומביאו ר' מאיר איש שלום⁵¹, ראיתי בפ"י הריטב"א לסדר ההגדה, שכתב, ר"ג היה אומר וכו'

43. דף קטז:

44. מאמר "אדם במשנה" בתוך "מזכרת" קובץ תורני לזכרו של מרן הגר"א הרצוג זצ"ל, הוצאת היכל-שלמה, ירושלים, ה'תשכ"ב. המאמר סוקר את כל הלשונות "אדם" במשנה, על-פי סדר המסכתות. ובראש המאמר: "כל מקום ששנו חכמים במשנתנו בלשון אדם, משמע אדם ולא חבר... ובמקום שהמשנה מוסיפה הלשון אדם, הוא לדיוקא, אדם, ולא חבר".

45. הלכה יב.

46. בדפים כה-כו.

47. סימן ל, ד"ה מתניתין רבן גמליאל.

48. דף מא:

49. בפירושו להגדה של פסח, ד"ה רבן גמליאל.

50. "מגדל עדר החדש", הגדה של פסח עם קטו פירושים, ביניהם הריטב"א, ווילנא תרע"ב, בעריכת הרב ר' ישראל דוד מילר מהוראדנא, ושם נשמט ענין זה.

51. בספר מאיר עין הנ"ל, עמוד 58.

התחיל במשנה וסיים בה, ונתן הברייתא והתוספתא באמצע, בכל דור ודור⁵². וכן בפ"י הרשב"ץ כתב, בכל דור ודור, זאת ההלכה נאמרה בגמרא, אחר המשנה של ר"ג. מכל זה מוכח, דבבא זו אינה מן המשנה.

אמנם ודאי חשוב הוא לזכור בכל דור ודור, יצ"מ, לכל אדם, וגם לחבר.

וכן בסדר ההגדה של דניאל גולדשמיט, עמ' 10, בכל דור ודור וכו', אינה שייכת כלל למשנה. היא חסרה ברוב כ"י, וכנראה לפנינו ברייתא שנכתבה לטכסט של המשנה.

טז) כוסו של אליהו

במשנה, פ' ערבי פסחים, דף קי"ז, רביעי גומר עליו את ההלל, ואומר עליו ברכת השיר. ובגמ', קי"ח, מאי ברכת השיר, רב יהודה אמר, יהללוך, ור' יוחנן א. נשמת כל חי. ושם, ת"ר, רביעי גומר עליו את ההלל, ואומר, הלל הגדול, דר"ט.

ורשב"ם שם, ה"ג⁵³. אך ברי"ף⁵⁴ נ"א, ת"ר חמישי אומר עליו הלל הגדול, דברי ר"ט. ור"ן שם⁵⁵, כתב הר"ז הלוי, בעל המאור הקטן⁵⁶, דברי רבי טרפון אמתניתין פליג, דתנן, ולא יפחתו לו מארבע כוסות, ור"ט ס"ל, דחמשה נינהו, ולא קיי"ל כר"ט. ולא נהירא, אלא כדברי הגאונים, ד' כוסות חובה, וחמישי רשות, או דמצוה מן המובהר כוס חמישי, ואומר עליו הלל הגדול. ורא"ש שם⁵⁷, דלר"ט כוס חמישי חובה, ונהגו העולם לעשות רשות. ⁵⁸לרמו שאנו מאמינים, שכשם שגאלנו הש"י ממצרים, הוא יגאלנו עוד, וישלח לנו את אליהו לבשרנו.

וכיון שהוא מחלוקת, וספק, אם צריך כוס חמישי, אם לאו, ממלאין כוס ולא שותין, קורין לו, כוסו של אליהו, שיפתור כל הספקות, כמו, תיק"ו,

52. שלוש המילים 'בכל דור ודור', הן תוספת מאת בעל המאיר-עין, ולא נמצאות בדברי הריטב"א.

53. דף קיח., לאחר ד"ה ור' יוחנן.

54. דף כו.-כו':

55. דף כו: ד"ה חמישי אומר עליו.

56. דף כו: ד"ה כתב הרי"ף.

57. סימן לג.

58. מכאן, דברי רבנו.

ר"ת תשבי יתרץ-יפתור קושיות ואבעיות⁵⁹. הכניסו בונה רעיון נשגב, וקשרו לזה, אמירת, שפוך חמתך על הגוים, ופותחין את הדלת.

ורמב"ם, ה' חו"מ, פ"ח⁶⁰, ויש לו למזוג כוס חמישי, ולומר עליו הלל הגדול, וכוס זה אינו חובה כמו ד' כוסות.

בטור אורח חיים ה' פסח, תפ"א, כוס חמישי לא הוזכר לגירסת רשב"ם, ואין לעשותו, וכו'. והעולם נהגו בו לעשותו רשות. ומביא עוד דעת הגאונים, ומס', ומנהג פשוט הוא שלא לשותות יין אחר אפיקומן. ובשו"ע ת"פ⁶¹, לא נזכר כוס חמישי כלל, והגהת הרמ"א⁶², ושואמרים, שיש לומר שפוך חמתך, ולפתוח הפתח, כדי לזכור שהוא ליל שמורים, ובזכות אמונה זו יבוא משיח, וכן נוהגים. וכן בקיצור ש"ע קיט⁶³, נוהגים לפתח הדלת ולומר שפוך וכו'. ולית כוס חמישי. וכן בחיי אדם, קכ"ט⁶⁴, לית כוסו של אליהו.

הרב אבידע, חיבר חוברת מיוחדת, בשם, כוסו של אליהו הנביא⁶⁵. ושם מקורות המנהגים השונים. ממלאין כוס חמישית גדולה, בתחלת הסעודה.

פותחין הדלת בכל זמן הסדר. וכן מביא הר"ם חאגיז, שהיו מכינים כוס מלא ביין בתחלת הסדר, ונשארה כל הלילה, וקראו לזו כוסו של אליהו.

והיה מנהג לאמר שפוך חמתך לפני או אחרי מזיגת כוס רביעית, וכן בסדר רב עמרם, ומזגין כוס רביעי, ואומרים שפוך חמתך, אל הגוים, וכן בארחות חיים, וכן ברוקח, וכן בסידור רמ"ק, ימזוג כוס רביעי, ופותחין הדלת, כדי לזכור שהוא ליל שמורים, ומתחיל שפוך, וגומרין ההלל, ולית כוס חמישי של אליהו.

59. של"ה חלק תושב"ע, כלל 'לשונות הסוגיות', אות ת', ערך "תיקון" (דף טו: במהדורה המקובלת. ובמהדורת שער-זיו, ירושלים ה'תשנ"ג, בכלל יג, אות קלד, עמוד רעח). וכן בתוספות-יום-טוב עדיית ח ; ז.

60. הלכה י.

61. סעיף א.

62. שם.

63. סעיף ט.

64. צ"ל סימן קל, והוא בסעיף טו.

65. "כוסו של אליהו" להרב אברהם אבידע, נפתולי מנהג בהתקומותו, ירושלים ה'תשי"ח.

הגדת מהר"ל מפראג⁶⁶, לא כזו שבס' גבורות ה'⁶⁷, מנהג פתיחת הדלת קודם שפוך, לכבודו של אליהו, וגם למזוג כוס מיוחד, לפרסם, שהגאולה השלמה תהיה בביאת אליהו לבשר הגאולה.

ובמשנה ברורה⁶⁸, ... כוס של אליהו הנביא - וישלח לנו את אליהו לבשרנו.

66. עמוד קנד.

67. ששם בפרק סה, עמוד שב, כתב: "ואין אנו נוהגין בכוס ה'". וראה מאמרו של הרב א. בנדיקט, בקובץ מוריה, סיון ה'תשמ"ה, במאמרו "הגדת מהר"ל או אגדת מהר"ל", שמביא דוגמא זו כאחת הראיות המרכזיות לטענתו, כי ההגדה של פסח המיוחסת למהר"ל הינה זיף.

68. ס"ק י'.